

The Historical Methodology of the Qur'an and its Examples in Akhbar al-Tawwal and Tarikh-e Yaqubi

Abdul Rafi Rahimi*

Ashkan Gholami**

Introduction:

Despite its guiding nature and mission, the Holy Qur'an has presented a comprehensive plan for history with a special perspective, which includes the philosophy of history and the ultimate historical approach to the formal components and rules of the science of history. The historical framework represented in the Holy Qur'an has influenced the worldview and historiography of Muslim historians in various ways. To recognize such a plan, the author of the present study used a descriptive-analytical method to examine the effect of the historical method of the Qur'an and how this method affected the two works of the oldest historical texts of Islam. The first text was Akhbar al-Tawwal of Abu Hanifa Dinawari and the second one was Tarikh-e Yaqubi (the history of Yaqubi). The results of the study showed that in some areas, Yaqubi has been more influenced by the Qur'anic style than Abu Hanifa. These topics included the use of the structure and Qur'anic terms about the history and the benefits and purposes of historicism, causes of the decline of civilizations, and attention to the impact of the individual and society in the process of events. However, it should be noted that in the section on essential tools in historiography, such as observing the remaining works and, of course, the form and expression of historical events, such as the rule of history in history and the preparation of preliminaries, Abu Hanifa was more influenced by the Qur'an than Yaqubi.

Material & Methods:

The present study was based on the descriptive-analytical method based on library resources.

Discussion of Results & Conclusions:

As a world-renowned school, the religion of Islam, in various aspects of human life, has presented a clear plan and program, each of which alone can be the subject of research. In the

---

* Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

** PhD Candidate of Iran Islamic History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

meantime, the main aim of the present study was to examine the Qur'an's view of history and the issues surrounding it. Despite its guiding nature and mission, the Qur'an has presented a comprehensive plan for history with a special perspective, which includes the philosophy of history and the ultimate historical approach to the formal components and rules of the science of history. The historical design and framework represented in the Qur'an have influenced the worldview and historiography of Muslim historians from various aspects.

To recognize such a plan, the present article, in a descriptive-analytical way, sought to examine the impact of the historical method of the Qur'an and how it affected the two works of the oldest historical texts of Islam (i.e. Akhbar al-Tawwal of Abu Hanifa Dinawari and Tarikh-e Yaqubi). An attempt was made to compare the historical influence of the historical methodology of the Qur'an between the two ancient historical monuments of the Islamic world. The main concern that led to the selection of the research topic was divided into two areas: 1) identifying the quality of the historiographical method from the Quran's point of view, and 2) discovering examples of this project in reports and historiography of Dinawari and Yaqubi and comparing them.

Regarding the background of the research, it should be noted that no specific and independent research has been found that specifically examines the reports of Akhbar al-Tawwal or the history of Yaqubi from this perspective. Of course, there are articles about these ancient historical monuments, but the goals and methods of their authors are completely different from the main framework of the present study. The present article has been conducted in a descriptive-analytical way. In the Holy Quran, special terms related to history have been used, which can also be seen in the reports of Dinawari's Akhbar al-Tawwal: One of the terms that the Quran uses in discussing history is stories as well as Naba. By carefully reading the reports of Abu Hanifa Dinawari in the book Akhbar al-Tawwal and the history of Yaqubi, it can be seen that both have used exactly the Qur'anic terms in discussing history. Of course, Yaqubi used these two terms more than Iwanaifah. Additionally, the main purpose of quoting historical news in the Qur'an was to make people think, intending to learn a lesson, as it has been mentioned many times in the Qur'an. Of course, this issue can also be seen in the book of Akhbar al-Tawwal of Abu Hanifa Dinawari, although Yaqubi has been much more influenced by this issue than Abu Hanifa.

Exploration tools in history: One of the tools for paying attention to history is listening. The discussion of hearing the past news in Abu Hanifa's Akhbar al-Tawwal was abundant, however, in this section, too, Yaqubi has mentioned this in more cases, albeit in the section on the history of Islam. Another tool for exploring history is to take a closer look at the remnants of past civilizations. In Akhbar al-Tawwal, some cases showed Abu Hanifa's attention to the remnants of the past, but in the history of Ya'qubi, no evidence of this has been observed.

Forms and forms of expression of historical events in the Quran: One of the characteristics

of the type of expression of historical events in the Quran is paying attention to the prominent moral characteristics of the characters. In some of his reports, Dinawari has paid special attention to the moral character of historical figures, but Yaqubi has referred far more to the moral character of historical figures than to Abu Hanifa.

Another characteristic of the historical stories of the Qur'an is that sometimes a story begins, but in the middle of the verses, another story is told and then the continuation of the previous story is followed. This feature is well-visible in the historiography of Abu Hanifa Dinawari, in other words, one of the methods of Abu Hanifa in quoting historical reports is this text. Yaghoubi, however, had not such a method in his historiography. Sometimes the Qur'an begins telling a historical story. This kind of introduction can also be seen in Akhbar al-Tawwal. This method was not observed in Tarikh-e Yaqubi.

Causes of the degeneration of civilizations: One of the key factors in the weakness and collapse of civilizations, dynasties, and families is oppression. In this regard, Yaqubi has been far more influenced by the Qur'an than Abu Hanifa. Influenced by the Qur'an, Dinawari pointed to the issue of violence and its role in the downfall of civilizations far more so than Yaqubi. Also, another reason for the decline of civilizations from the Quran's point of view is the moral corruption of the rulers. Yaqubi has been more influenced by the Qur'an than Abu Hanifa and has repeatedly referred to the moral corruption of historical figures.

Keywords:

Historical Methodology of the Qur'an, Abu Hanifa Dinawari, Akhbar al-Tawwal, Yaqubi, Yaqubi's History.

References:

1. Al-Dawoodi, S. A. (Ed.) (1992). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Damascus: Dar al-Qalam.
2. Al-Zanjani, M. Sh. (Ed.) (1996). *Rijal al-Najashi*. Qom: Qom Seminary Scholar's Community.
3. Dinawari, A. H. (1994). *Akhbar al-Tawwal*. Qom: Al-Sharif Al-Radhi Publication.
4. Ehsan, A. (1993). *Hamwi's Ma'jam al-Adba 'Ershad al-Arib al-Ma'fara al-Adib*. (n.p.): Dar Al-Maghreb Eslami.
5. Eshpoler, B. (1998). *Iran in the First Islamic Centuries*. Translated by Javad Fallatori, 1st Volume, Tehran: Elmi Farhangi Publication.
6. Ibn Emad Hanbali, A. I. A. (1986). *Shazrat al-Dhahab fi Akhbar Man Zahb*. Researcher: Mahmoud Arnaut, Lebanon: Dar Ibn Kathir.
7. Ibn Faqih, A. I. M. (1996). *Al-Baldan*. Beirut: Alam al-Kitab.
8. Ibn Manzur, M. M. A. (1994). *Language of the Arabs*. Second Edition, Beirut: Dar Sader.
9. Ibn Nadim, M. I. I. (2002). *Al-Fehrest*. Translated by Mohammad Reza Tajaddad, Tehran: Asatir Publication.
10. Jafarian, R. (2014). *Sources of Islamic History*. Tehran: Alam Publication.

11. Krachkovsky, I. Y. (2005). *The History of Geographical Writings in the Islamic World*. Translated by Abolghasem Payende. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
12. Masoudi, A. I. H. (1995). *The Promoter of the Religion*. Translated by Abolghasem Payende, Vol. 1, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
13. Rosenthal, F. (1986). *The History of Historiography in Islam*. Translated by Assadollah Azad, Mashhad: Quds Razavi Printing and Publishing Institute.
14. Sajjadi, S. S. (1996). *Historiography in Islam*. Tehran: Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books.
15. Tabari, M. I. J. (1996). *The History of the Messenger of God*. Translated by Abolghasem Payende, Tehran: Asatir Publications.
16. *The Holy Quran* (n.d.). Translated by Mehdi Elahi Ghomshei. Tehran: Javidan Publication.
17. Tehrani, Sh. A. B. (1983). *Al-Dari'ah al-Tasanif al-Shi'ah*. First Volume, Beirut: Dar Sad.
18. Ya'qubi, A. I. J. W. (2002). *Al-Baldan*. Beirut: Dar al-Kitab al-Elmiyyah.
19. Ya'qubi, A. I. J. W. (n.d.). *The History of Ya'qubi*. Beirut: Dar al-Sadr.
20. Zarrinkoob, A. (2004). *The History of Iran after Islam*. Tehran: Amir Kabir Publication.

فصل نامه پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره اول (پیاپی ۴۵)، بهار ۱۳۹۹، صص ۱۰۹-۱۲۲
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۲/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۲۷
Doi: [10.22108/JHR.2020.121890.1944](https://doi.org/10.22108/JHR.2020.121890.1944)

روش‌شناسی تاریخی قرآن و مصادیق آن در اخبارالطوال و تاریخ یعقوبی

عبدالرفیع رحیمی* - اشکان غلامی**

چکیده

قرآن ماهیت و رسالت هدایتگری دارد؛ اما در باب تاریخ، با نگاهی خاص، طرحی جامع عرضه کرده است که از فلسفه تاریخ و غایت نگرش تاریخی تا مؤلفه‌ها و قواعد صوری علم تاریخ را شامل می‌شود. طرح و چارچوب تاریخی بازنمایی شده در قرآن، از جوانب مختلف بر جهان‌بینی و روش تاریخ‌نگاری مورخان مسلمان اثر گذاشته است. برای بازشناسی چنین طرحی، مقاله حاضر به روش توصیفی تحلیلی، در پی بررسی تأثیر روش تاریخی قرآن و چگونگی اثرگذاری آن بر دو اثر قدیمی متون تاریخی اسلام، یعنی اخبارالطوال ابوحنیفه دینوری و تاریخ یعقوبی، است. از نتیجه پژوهش برمی‌آید که در چند مبحث، یعقوبی در مقایسه با ابوحنیفه از اسلوب قرآنی، بیشتر اثر پذیرفته است. این مباحث عبات اند از: استفاده از ساختار و بهره‌مندی از اصطلاحات قرآنی در اشاره به تاریخ و فواید و اهداف تاریخ‌گرایی؛ علت‌های انحطاط تمدن‌ها؛ توجه به تأثیر فرد و جامعه در فرایند حوادث. با وجود این، باید در نظر گرفت در بخش مربوط به ابزارهای ضروری در تاریخ‌پژوهی، همچون مشاهده آثار برجای مانده و البته شکل و بیان وقایع تاریخی، مانند قاعده تاریخ در تاریخ و تمهید مقدمات، ابوحنیفه در مقایسه با یعقوبی از قرآن تأثیر بیشتری پذیرفته است.

واژه‌های کلیدی: روش‌شناسی تاریخی قرآن، ابوحنیفه دینوری، اخبارالطوال، یعقوبی، تاریخ یعقوبی.

---

* استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران aghabeigom@yahoo.com

** دانشجوی دکتری گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

ashkangholami26a@gmail.com

مقدمه

دین اسلام در حکم مکتبی که داعیه جهانی دارد، در زمینه‌های مختلف حیات بشری، طرح و برنامه‌های مشخص ارائه کرده است. باید توجه کرد هریک از این زمینه‌ها این ظرفیت را دارد که به تنهایی، موضوع پژوهش قرار گیرد. در این میان، آنچه محور اصلی پژوهش حاضر قرار گرفت، بررسی نگاه قرآن به تاریخ و مسائل آن است. این مسئله در تاریخ‌نگاری اسلامی تأثیرهای شگرفی بر جای نهاده است.

بر این اساس تلاش شده است به صورت تطبیقی، بین دو اثر تاریخی قدیمی جهان اسلام، یعنی اخبارالطوال ابوحنیفه دینوری و تاریخ یعقوبی، میزان تأثیرگذاری روش‌شناسی تاریخی قرآن بررسی شود. دغدغه اصلی که موجب انتخاب موضوع پژوهش شد، به دو حوزه تقسیم می‌شود: ۱. شناسایی کیفیت روش تاریخ‌شناسی از دید قرآن؛ ۲. کشف مصادیق این طرح در گزارش‌ها و تاریخ‌نگاری دینوری و یعقوبی و مقایسه آن.

در باب پیشینه پژوهش، باید متذکر شد پژوهش خاص و مستقلی یافت نشد که به طور مشخص، از این زاویه گزارش‌های اخبارالطوال یا تاریخ یعقوبی را بررسی کرده باشد. درباره این آثار کهن تاریخی مقاله‌هایی موجود است؛ ولی اهداف و روش کار نویسندگان آنها به طور کامل با چارچوب اصلی پژوهش حاضر متفاوت است.

مختصری از زندگی‌نامه ابوحنیفه و یعقوبی

احمدبن داوودبن و نند، معروف به ابوحنیفه دینوری، از دانشمندان و مورخان قرن سوم قمری/نهم میلادی است. تاریخ دقیق تولد او روشن نیست؛ اما به احتمال بسیار، در نیمه نخست قرن سوم قمری متولد شد. قرینه این مطلب، سفر ابوحنیفه دینوری به

سال ۲۳۵ق/۸۵۰م به اصفهان است (ابن‌عماد، ۱۴۰۶: ۲۸). پس از چندین سال ابوحنیفه به بغداد سفر کرد. درست زمانی که متوکل عباسی به شدت به شیعیان سخت‌گیری می‌کرد و کینه آنها را بر دل داشت (طبری، ۱۳۷۵: ۶۰۳۶/۱۴).

دینوری در مکتب تاریخ‌نگاری عراق کسب علم کرد (ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۱۳۲). در این بین برای مدتی طولانی، شاگردی ابن‌سکیت، معلم خصوصی فرزندان خلیفه، را کرد که شیعه‌مذهب بود (نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۴۹). ابوحنیفه دینوری غیر از تاریخ، در علوم مختلفی همچون ریاضی و نجوم و حکمت فلسفی مهارت بسیار و مقامی رفیع داشت (حموی، ۱۹۹۳: ۲۵۹؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۵۶۸/۱؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۲۴).

در باب جایگاه علمی ابوحنیفه باید گفت بنابر نظر پژوهشگران و مورخان، او مقام علمی رفیعی داشت (مسعودی، ۱۳۷۴: ۵۶۸/۱) و در شاخه‌های علمی همچون حکمت، ریاضی، نجوم، بلاغت عربی و در نهایت تاریخ مهارت بسیاری داشت (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۲۴؛ جعفریان، ۱۳۹۳: ۲۱۷). کتاب اخبارالطوال، در جایگاه اثری ایرانی‌شيعی (اشپولر، ۱۳۷۷: ۲۸)، از منابع بسیار کهن (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۱۷) است. ارزش این اثر در ذکر جریان‌هایی همچون تاریخ روابط ایرانیان و اعراب پیش از اسلام (روزنتال، ۱۳۶۵: ۱۵۵؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۲۴؛ آئینه‌وند، ۱۳۸۷: ۹۷) و فتوحات اسلامی برای پژوهشگران امری پذیرفته‌شده است (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۲۴).

احمدبن ابی‌یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح (حموی، ۱۹۹۳: ۵۵۷/۲) در کتاب البلدان، کنیه خود را ابن‌واضح بیان می‌کند (یعقوبی، ۱۴۲۲: ۵). اخباری از لقب‌های یعقوبی بود (حموی، ۱۹۹۳: ۵۵۷/۲) که به شغل دبیری او در دربار خلافت عباسی اشاره می‌کرد. یعقوبی از مورخان و جغرافی‌شناسان

مذهب ابوحنیفه و یعقوبی

باورهای دینی بر افکار و اعمال آدمی و نظرها و هدف‌های او تأثیر می‌گذارد. وقتی شناخت شیوه تاریخ‌نگاری و اعتقادات مورخ، هدف اصلی پژوهش باشد، تحلیل و شناسایی کیفیت اعتقادات دینی او به پژوهشگر یاری می‌رساند. درباره مذهب ابوحنیفه دینوری دو نظریه مشهور وجود دارد:

۱. ابوحنیفه اهل سنت حنفی بود. این گروه برای اثبات عقیده خود، علت‌هایی مطرح می‌کنند؛ مانند اینکه ابوحنیفه برای سه خلیفه راشدین از لقب رضی الله‌عنه استفاده می‌کرد (ابوحنیفه، ۱۳۷۱: ۱۱۳ و ۱۴۰).

۲. ابوحنیفه شیعه‌مذهب بود (تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۳۸؛ اشپولر، ۱۳۷۷: ۲۹). این گروه نیز علت‌های خود را مطرح کرده‌اند؛ برای مثال ابوحنیفه دوران خلافت امام علی (ع) را مفصل گزارش کرده و در این بین اخباری نقل کرده است، حتی از زبان دشمنان امام علی (ع)، که حق را به ایشان می‌دهند (دینوری، ۱۳۷۷: ۱۹۶، ۲۱۱، ۲۴۴)؛ همچنین قضیه عاشورا را مفصل گزارش کرده و برای ائمه تشیع، از کلمه امام استفاده کرده است (دینوری، ۱۳۷۷: ۲۹۹).

جدا از این نمونه‌ها، در گزارش‌های اخبارالطوال نکته‌های دیگری نیز وجود دارد که احتمال شیعه‌بودن نویسنده را تقویت می‌کند؛ برای مثال ابوحنیفه در جایی از کتاب خود چنین گزارش داده است: «گویند مأمون می‌گفته است، هارون الرشید همه اموری را که میان ما (من و امین) اتفاق افتاد از موسی بن جعفر بن محمد شنیده بود...» (دینوری، ۱۳۷۷: ۴۳۰). علت‌های ذکر شده کافی نیست بر اینکه ابوحنیفه شیعه‌مذهب بوده است. با این حال از دید پژوهشگران، او را می‌توان اهل سنتی دانست که به شیعه تمایلاتی داشته است. در هر صورت ابوحنیفه چه شیعه بوده و چه

بزرگ اسلامی بود که در عصر عباسی می‌زیست. او در جغرافیا اثر معروف خود البلدان را نگاشت و در جغرافیا همان بزرگی و تقدم را دارد که در تاریخ دارد. یعقوبی علاوه بر تاریخ و جغرافیا، بر علم نجوم و گیاه‌شناسی نیز تسلط کافی داشت؛ همچنین شعر را نیز نیک می‌سرود و ثعالبی نام او را به صورت «احمدبن واضح» در زمرة شعرای اصفهان آورده است (ثعالبی، ۱۹۸۳م: ۳/۳۴۹). یعقوبی در کتاب البلدان اشار می‌کند نیاکانش در بغداد می‌زیسته‌اند (یعقوبی، ۱۴۲۲: ۵). بنابر برخی روایت‌ها، او مدت بسیاری در ارمنستان اقامت کرد و در دستگاه سلاطین آن دیار شغل کتابت داشت (ابن فقیه، ۱۴۱۶: ۵۸۶). سال وفات او را ۲۸۴ق/۸۹۷م (حموی، ۱۹۹۳: ۲/۵۵۷) دانسته‌اند؛ اما چون یعقوبی در کتاب البلدان به سال ۲۹۲ق/۹۰۵م، سال سقوط حکومت طولونیان اشاره کرده است، این امکان وجود ندارد که تاریخ فوت او قدیمی‌تر از این سال باشد.

زرین کوب درباره یعقوبی و در اشاره به کتاب البلدان می‌نویسد: نویسنده مورخ مشهوری بوده است (زرین کوب، ۱۳۹۴: ۹۴)؛ همچنین درباره کتاب تاریخ یعقوبی می‌نویسد: این کتاب در واقع تاحدی دایرةالمعارف تاریخی آن عصر محسوب می‌شود (زرین کوب، ۱۳۹۴: ۲۴). رسول جعفریان نیز درباره تاریخ یعقوبی می‌گوید: یعقوبی به علت دسترسی به برخی منابع، اخبار بسیار بدیعی را در کتاب خود آورده که در کتاب‌های دیگر نیامده است (جعفریان، ۱۳۹۳: ۲۲۶). کراچکوفسکی (krachofsky) نیز در توصیف یعقوبی می‌گوید: گروهی از پژوهشگران امانت علمی یعقوبی و اطلاعات اختصاصی و دقیق او را ستوده‌اند. یعقوبی در آثار خود اطلاعاتی آورده است که در منابع دیگر نیست (کراچکوفسکی، ۱۳۸۴: ۱۲۶).

اهل سنت، نزد اهل تشیع (تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۳۸) و اهل تسنن (ابن‌نديم، ۱۳۸۱: ۱۳۲؛ حموی، ۱۹۹۳: ۲۵۸) به راست‌گویی مشهور بوده است.

در پایان بخش زندگی‌نامه ابوحنیفه باید متذکر شد تاریخ دقیق مرگ او مشخص نیست؛ با این حال می‌توان چنین استنباط کرد که فوت ابوحنیفه پس از سال ۲۸۰ق/۸۹۴م اتفاق افتاده است (حموی، ۱۹۹۳: ۲۵۸؛ حاجی خلیفه، بی‌تا: ۲۸۰/۱).

درباره یعقوبی، در شیعه‌بودن او تردیدی وجود ندارد. او برخلاف مورخان معاصر، به واقعه غدیر و حدیث ثقلین تصریح کرده است و از امامان شیعه، به تفصیلی که در دیگر تواریخ عمومی وجود ندارد، سخن گفته و با تجلیل از آن بزرگواران، احادیثی از ایشان نقل کرده است. یعقوبی همچنین گزارش‌هایی در کتاب خود آورده است که همگی بر حقانیت امام علی(ع) در منصب حاکمیت دلالت دارد؛ برای مثال یعقوبی در شرح جریان سقیفه، از زبان شخصی نقل کرده که گفته است: «به‌راستی مردی وجود دارد که اگر امر خلافت را درخواست می‌کرد، کسی با او مخالفت نمی‌کرد» و یعقوبی تصریح کرده منظور فلانی علی‌بن ابی‌طالب بوده است (یعقوبی، ۱۳۸۲: ج ۲/۱۲۳).

در ادامه، یعقوبی به طور صریح نوشته است مهاجران و انصار شک نداشتند علی‌بن‌ابی‌طالب به خلافت می‌رسد (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۲۴/۲)؛ همچنین یعقوبی نقل کرده است وقتی خبر بیعت کردن حاضران سقیفه با ابوبکر به گوش بنی‌هاشم رسید، عتبه‌بن‌ابی‌لهب در دفاع از امام علی(ع) و صلاحیت او در امر خلافت شعری سرود (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۲۴/۲). یعقوبی در ادامه، همچنان اخبار دیگری دال بر دفاع افراد مختلف از علی‌بن‌ابی‌طالب در امر خلافت نقل کرده است؛ سپس ماجرای حمله نیروهای حکومت به خانه فاطمه زهرا(س) را بیان کرده است (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۲۵/۲ و ۱۲۶).

در ادامه، یعقوبی در شرح حوادث ایام خلافت عمر نقل کرده است یک‌بار عباس، عموی پیامبر، از خلیفه دوم پرسید چرا مایل نیست علی(ع) پس از او به خلافت برسد. خلیفه دوم معایبی درباره علی(ع) بیان کرد و عموی پیامبر با شجاعت تمام، به تک‌تک آنها پاسخ داد (یعقوبی، بی‌تا، ۱۵۹/۲). همچنین یعقوبی سخنان آتشین ابوذر را در دفاع از علی‌بن‌ابی‌طالب، در امر حکومت و بی‌وفایی مردم در کنارگذاشتن ایشان، نقل کرده است (یعقوبی، بی‌تا: ۱۷۱/۲ تا ۱۷۳). برای نتیجه‌گیری باید گفت تردیدی نیست که یعقوبی شیعه‌امامی بوده است.

کلیات ساختار کتاب اخبار الطوال و تاریخ یعقوبی

کتاب اخبار الطوال شامل سه بخش است:

بخش نخست تاریخ انبیاء که البته به پیامبران بزرگی همچون حضرت موسی(ع) اشاره‌های اندکی شده است؛ بخش دوم در باب پادشاهان ایران در دوره باستان؛ بخش سوم حوادث ایران پس از اسلام. بخش نخست و دوم تفکیک نشده و دینوری به طور ترکیبی، در همان حال که زندگی پیامبران را ذکر کرده، به دوران فرمانروایان ایران باستان هم اشاره کرده است. در بخش دوم در کنار ذکر فرمانروایان ایران باستان، سرگذشت برخی از ملوک با محوریت شاهان یمن بیان شده است. بخش سوم تاریخ اسلام است که از دوران خلافت ابوبکر شروع شده و فتوحات زمان عمر را مفصل گزارش داده است. دوران خلافت عثمان را بسیار کوتاه آورده است؛ ولی در مقابل، حواث ایام خلافت امام علی(ع) را مفصل گزارش کرده است. پایان کتاب یعقوبی هم‌زمان با پایان دوران خلافت معتصم عباسی است.

تاریخ یعقوبی از دو بخش تشکیل شده است: بخش نخست تاریخ پیش از اسلام و بخش دوم

القصص بما أوحينا إليك بهذا القرآن وإن كنت من قبله لمن الغافلين: ما به بهترین روش به وحی این قرآن بر تو حکایت می‌کنیم و تو پیش از این وحی هیچ از آن آگاه نبودی» (یوسف، ۲). راغب اصفهانی در معنای لغت قصص می‌نویسد قصص به معنای دنباله چیزی رفتن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۷۱).

همچنین قصص به معنای داستان و حکایت نیز آمده است؛ چنانکه چنین ذکر شده است: «إن هذا لهو القصص الحق وما من إلا إلا الله وإن الله له والعزیز الحکیم: این داستان به حقیقت سخن حق است و جز آن خدای یکتا خدایی نیست و همانا خداست که توانا و داناست» (آل عمران، ۶۲). در تفسیر المیزان، در ترجمه آیه سوم سوره یوسف آمده است که قصص به معنای قصه است و چه به معنای اسم مصدر (داستان) و چه به معنای مصدر (داستان‌سرایی) باشد، هر دو صحیح است.

بناء اصطلاح دیگری است که قرآن در بحث تاریخ بیان می‌کند؛ چنانکه چنین آمده است: «يأتهم نبأ الذين من قبلهم قوم نوح و عاد و ثمود و قوم إبراهيم و أصحاب مدین و المؤتفكات أتتهم رسلهم بالبينات فما كان الله ليظلمهم ولکن كانوا أنفستهم يظلمون: آیا اخبار پیشینیانمان مانند قوم نوح و عاد و ثمود و قوم ابراهیم و اهل مدین و مؤتفكات به آنها نرسید که رسولان الهی آیات و معجزات آشکار بر آنها آوردند. خدا هیچ ستمی بر آنها نکرد بلکه آنها خود در حق خویش ستم می‌کردند» (توبه، ۷۰). راغب اصفهانی در کتاب المفردات و ابن‌منظور در لسان‌العرب واژه‌نبا را به معنای خبر آورده‌اند (راغب، ۱۴۱۲: ۷۸۹؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۱/۱۶۲). در المیزان نیز، در ترجمه همین آیه، اصطلاح نبا به داستان معنا شده است.

با مطالعه دقیق گزارش‌های ابوحنیفه دینوری در کتاب اخبار الطوال و تاریخ یعقوبی، به‌خوبی مشاهده

تاریخ اسلام. بخش نخست کتاب با داستان آفرینش آغاز شده و سرگذشت پیامبران از آدم(ع) تا عیسی(ع) بیان شده است؛ پس از آن، نویسنده تاریخچه‌ای از پادشاهان و ملت‌ها و سرزمین‌های جهان از جمله هند، چین، مصر و البته یونان روم آورده است. در قسمت دیگر بخش نخست، یعنی در فصل «ملوک فارس»، یعقوبی فرهنگ اساطیری و تاریخ ایران باستان را بررسی کرده و درباره نظام کشورداری و سلسله‌مراتب دولتی ساسانیان اطلاعات ارزشمندی داده است.

در بخش دوم کتاب، ابتدا شرح اخبار مربوط به اعراب پیش از پیامبر اسلام آمده و سپس حوادث ایام زندگی پیامبر بیان شده است. در این بخش در باب ولادت تا بعثت، هجرت، غزوات، سفیران عرب، کاتبان و همسران پیامبر(ص) مطالبی آمده است. شرح رویدادهای روزگار نخستین جانشینان پیامبر(ص)، یعنی ابوبکر و عمر و عثمان و امام علی و امام حسن، مبحث بعدی یعقوبی است. او به مناسبت ذکر وفات ائمه، خلاصه‌ای از سرگذشت و سخنان ایشان را تا امام‌علی‌النقی آورده است. در همین حین، دوران حکومت خلفای اموی و عباسی، به ترتیب تاریخ به حکومت رسیدن آنها تا حوادث سال ۲۵۹ق/۸۷۳م را بررسی کرده است.

روش‌شناسی تاریخی در قرآن و مصادیق آن در

اخبار الطوال ابوحنیفه دینوری و تاریخ یعقوبی

۱. اصطلاحات مربوط به تاریخ

در قرآن کریم، برای موضوعات تاریخی اصطلاحات خاصی استفاده شده است که در گزارش‌های اخبار الطوال دینوری نیز مشاهده می‌کنیم. قصص یکی از اصطلاحاتی است که قرآن در بحث تاریخ استفاده می‌کند؛ چنانکه می‌فرماید: «نحن نقص عليك أحسن

نکته ذکرکردنی است که گویا یعقوبی در حکم روش شخصی خود، از این اصطلاح استفاده نکرده است و افراد مختلف این اصلاح را در سخنان خود به کار برده‌اند و یعقوبی نقل قول کرده است.

اصطلاح ذکر یا یذکر از کلماتی است که در قرآن، در بحث گذشتگان استفاده شده است و به معنای یادآوری است؛ چنانکه می‌فرماید: «ذِكْرٌ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا» (مریم، ۲). این اصطلاح نیز در گزارش‌های اخبار الطوال، به همان معنای یادآوری از گذشته استفاده شده است؛ برای مثال در بخش مربوط به حوادث ایام زندگی خسرو پرویز، آنجایی که بندویه از مکر و فریب خاندان ساسانیان یاد می‌کند، این کلمه استفاده شده است: «فَجَعَلَ بِنْدُوِيَهُ يَشْتَمُ كَسْرِي، وَ يَشْتَمُ اَبَاهُ، وَ يَذْكُرُ عَدْرَ آلِ سَاسَانَ» (دینوری، ۱۳۷۳: ۱۰۲). البته یعقوبی در مقایسه با ابوحنیفه، به مراتب بیشتر از این کلمه استفاده کرده است؛ برای مثال: «يَذْكُرُ فِيهَا بَنِي اُمِيَّةَ وَ جَوْرَهُمْ وَ عَادَاوَتَهُمْ» (یعقوبی، بی‌تا: ۳۵۶/۲)، «وَ يَذْكُرُ اَمْرَ بَنِي اِسْرَائِيلَ وَ الْاَنْبِيَاءَ» (یعقوبی، بی‌تا، ۸۰/۱)، «وَ كَتَبَ اَكْثَرَهُمْ يَذْكُرُ اَنْهَ لَمْ يَزَلْ فِي الطَّاعَةِ» (یعقوبی، بی‌تا: ۴۸۱/۲) و «وَ يَعْظُمُ بِذِكْرِ الْمُلُوكِ الْمُتَقَدِّمِينَ» (یعقوبی، بی‌تا: ۲۱۳/۱).

۲. اهداف توجه و تفحص در تاریخ

تفکر با هدف عبرت‌گیری

در قرآن، هدف اصلی نقل اخبار تاریخی وادارکردن مردم به تفکر است تا با تفکر در سرگذشت اقوام مختلف عبرت بگیرند؛ چنانکه در قرآن بارها به آن اشاره شده است: «... بِآيَاتِنَا فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (اعراف، ۱۷۶). «لقد كان في قصصهم عبرة لأولئ الألباب: در حکایت آنان برای صاحبان اندیشه عبرت‌ها وجود دارد» (یوسف، ۱۱۱)؛ همچنین «... فَأَعْتَبُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ» (حشر، ۲). این مسئله را البته

می‌کنیم هر دو به طور دقیق، از اصطلاحات قرآنی در بحث تاریخ استفاده کرده‌اند. ابوحنیفه در بخش مربوط به لشکرکشی اسکندر به مصر از هر دو اصطلاح قصص و انباء استفاده کرده است: «... فكَانَتْ لَهُ وَ لَهَا قِصَصٌ وَ اَنْبَاءٌ» (دینوری، ۱۳۷۳: ۳۵). در شرح اخبار مربوط به مسلم بن عقیل در کوفه نیز بار دیگر از اصطلاح قصص استفاده کرده است: «فَأَخْبِرَهُ بِجَمِيعِ قِصَصِهِمْ ...» (دینوری، ۱۳۷۳: ۲۳۶).

البته یعقوبی، در مقایسه با ابوحنیفه، از این دو اصطلاح بیشتر استفاده کرده است که در ادامه به آن اشاره می‌کنیم. او در ذکر انجیل لوقا از اصطلاح قصص استفاده کرده است: «... أَنْ يَكْتُبُوا الْقِصَصَ» (یعقوبی، بی‌تا: ۷۲/۱). در شرح گزارشی مربوط به اوصاف و رفتار امام حسن (ع)، به سخن ایشان که نقل قولی از قرآن بود، اشاره کرده است: «قال الله عزوجل: فاقصص القصص» (یعقوبی، بی‌تا: ۲۲۷/۱).

در ذکر ایام حاکمان منطقه موصل نیز بار دیگر از اصطلاح قصص استفاده کرده است: «ثم ملأ خمسة عشر ملكاً لا تاریخ لهم و ئ لا قصص» (یعقوبی، بی‌تا: ۸۱/۱). در ذکر رفتارهای مهتدی، خلیفه عباسی، در اشاره به اینکه او خود گزارش‌های اخبار را می‌نوشت، برای گزارش از اصطلاح قصص استفاده کرده است: «و وقع في القصص بخطه» (یعقوبی، بی‌تا: ۵۰۵/۱).

یعقوبی از اصطلاح نباء نیز بیشتر از ابوحنیفه استفاده کرده است؛ برای مثال در ذکر خطبه کعب بن لوی، در نقل از سخنان او، این کلمه را به کار برده است: «فسيأتى نبأ عظيم» (یعقوبی، بی‌تا، ۲۳۶/۱)؛ همچنین در خبری مربوط به ازدواج پیامبر اسلام (ص) و حضرت خدیجه، خطبه‌ای از ابوطالب نقل کرده که این اصطلاح در بخشی از صحبت‌های ایشان به کار رفته است: «و الله خطب عظيم و نبأ شائع» (یعقوبی، بی‌تا: ۲۰/۲). البته در اینجا این

۳. ابزارهای تفحص در تاریخ

الف. گوش

شنیدن یکی از ابزارهای توجه و تفحص در تاریخ است؛ چنانکه در سوره اعراف آیه ۱۷۶، پس از نقل حادثه ای در گذشته، خطاب به پیامبر اسلام (ص) دستور داده می‌شود این خبر را به مردم بگو تا بشنوند. بحث شنیدن اخبار گذشته را در گزارش‌های ابوحنیفه به‌وفور می‌بینیم؛ برای مثال در بخش مربوط به شورش بهرام چوبین، پس از نقل سخنان او در باب خیانت‌های خسرو پرویز در گذشته، بزرگان کشور با شنیدن آن صحبت‌ها تصمیم گرفتند شورش کنند (دینوری، ۱۳۷۳: ۸۶).

در این زمینه، یعقوبی در نمونه‌های بیشتری، البته در بخش مربوط به تاریخ اسلام، به این قضیه اشاره کرده است؛ برای مثال او گزارشی نقل کرده است، دربارهٔ صحبت‌های بین ابن‌عباس و خلیفه دوم. براساس این گزارش، ابن‌عباس در جواب برخی نظرهای عمر در باب علی بن ابی‌طالب، خاطراتی از گذشته دربارهٔ شجاعت و دلاوری علی (ع) به زبان آورد (یعقوبی، بی‌تا، ۱۵۹/۲). همچنین ماجرای بین عثمان بن عفان و عبدالرحمن بن عوف را شرح داده است که در آن، عبدالرحمن مسائلی از گذشته را برای مذمت عثمان به او یادآور شد و عثمان پاسخ گفت (یعقوبی، بی‌تا: ۱۶۹/۲).

ب. چشم

یکی دیگر از ابزارهای تفحص در تاریخ، مشاهدهٔ نزدیک آثار برجای مانده از تمدن‌های گذشته است. این مطلب بارها در قرآن به دو صورت بیان شده است: نخست اظهار تعجب از غیر مسلمانانی که در زمین گردش نمی‌کنند تا آثار پیشینیان را ببینند و دوم سفارش به خود مسلمان‌ها که چنین کاری را انجام دهند. در اینجا به برخی از این نمونه‌ها اشاره می‌کنیم:

در کتاب اخبار الطوال ابوحنیفه دینوری نیز مشاهده می‌کنیم. به عبارتی دیگر، ابوحنیفه در لابه‌لای نقل قول از سخنان شخصیت‌های تاریخی، بحث عبرت‌گیری از گذشتگان را بیان کرده است؛ برای مثال، جایی نوشته است ارسطو خطاب به اسکندر توصیه کرد از گذشتگان عبرت بگیرد: «... وَ لَا تَعْتَبِرْ بِالْجَابِرَةِ الَّذِينَ كَانُوا قَبْلَكَ» (دینوری، ۱۳۷۳: ۳۰)؛ همچنین از داریوش سوم خطاب به اسکندر نقل کرده است که به او سفارش کرد از گذشته شاه ایران عبرت بگیرد «أَعْتَبِرْ بِي كَيْفَ كُنْتَ أَمْس...» (دینوری، ۱۳۷۳: ۳۲).

در مقایسه با دینوری، یعقوبی به مراتب بیشتر از این مسئله اثر گرفته است؛ زیرا در تاریخ او، نمونه‌های بیشتری می‌یابیم که موضوع عبرت‌گیری از گذشتگان را مطرح کرده است؛ برای مثال یعقوبی در ذکر ایام آغازین رسالت پیامبر اسلام (ص) ذکر کرده است که ایشان برای قریش، اخبار هلاکت پیشینیان را بیان می‌کردند، با هدف عبرت‌گیری از آنها: «ذکر هلاک آبائهم الذین ماتوا کفاراً» (یعقوبی، ۱۳۷۳: ۲۴/۲)؛ همچنین یعقوبی در ذکر ایام خلافت عمر بن عبدالعزیز شرح داده است که روزی یکی از عاملان خلیفه نامه‌ای فرستاد و برای حل مسئله‌ای کمک خواست. یکی از مشاوران خلیفه گفت در ایام خلافت حضرت علی (ع)، همین موضوع اتفاق افتاد و علی (ع) چنان جوابی داد. عمر بن عبدالعزیز با شنیدن سخنان مشاور، همان جواب حضرت علی (ع) را به عامل خود داد (عبرت‌گیری از گذشته) (یعقوبی، بی‌تا: ۳۰۶/۲).

یعقوبی در ذکر ایام خلافت هارون الرشید و سقوط خاندان برامکه نیز سخنی از خلیفه خطاب به یکی از نزدیکانش، به صورت نقل قول آورده است. مضمون سخن این است که قصد دارد خاندان برامکه را طوری مجازات کند که داستان آنها تا ابد عبرت دیگران شود (یعقوبی، بی‌تا: ۴۲۲/۲).

۱. «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ ۖ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ: آیا در زمین سیر نکردند تا ببینند که عاقبت کار پیشینیانشان چه شد؟ در صورتی که از اینها بسیار توان‌تر بودند و بیش از اینها در زمین کشتزار ساختند و کاخ و عمارت برافراشتند و پیامبران‌شان با آیات و معجزات برای آنها آمدند و خدا درباره آنها هیچ ستم نکرد بلکه آنها خود در حق خویش ستم می‌کردند» (روم، ۹).

۲. «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا: آیا این مردم روی زمین سیر نکردند تا عاقبت کار ستمکاران پیش از خود را که اقتدارشان هم بسیار بیش از اینان بود، بنگرند که چگونه شد؟ و هیچ موجودی در آسمان‌ها و زمین از قدرت خدا نتواند کاست که همانا خدا در ازل و ابد عالم قادر مطلق است» (فاطر، ۴۴).

۳. «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ: پیش از شما ملت‌هایی بودند و رفتند. پس در اطراف زمین گردش کنید تا ببینید چگونه تکذیب‌کنندگان هلاک شدند» (آل‌عمران، ۱۳۷).

۴. «وَ لَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ اجْتَبِئُوا الطَّاعُونَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ: و همانا ما در میان هر امتی پیغمبری فرستادیم که خدای یکتا را پرستید و از بتان و فرعونان دوری کنید. پس بعضی مردم را خدا هدایت کرد و بعضی دیگر ضلالت و گمراهی بر آنان

حتمی شد. اکنون در روی زمین گردش کنید تا بنگرید عاقبت آنان که تکذیب کردند به کجا رسید» (نحل، ۳۶).

در گزارش‌های اخبار الطوال نمونه‌هایی می‌یابیم که نشان‌دهنده توجه ابوحنیفه به آثار برجای‌مانده از گذشته است؛ برای مثال، در بحث حوادث ایام خلافت علی بن ابی‌طالب ذکر کرده است اشعث بن قیس، حاکم آذربایجان، در این منطقه آثاری از خود بر جای گذاشته است (دینوری، ۱۳۷۳: ۱۵۶).

همین‌طور به خراب‌کردن بنای کعبه و اقدام حجاج بن یوسف در تعمیر دوباره آن اشاره کرده و ذکر کرده این اثر تا زمانه او باقی مانده است (دینوری، ۱۳۷۳: ۳۱۶). در تاریخ یعقوبی هیچ‌گونه گزارشی مشاهده نکردیم که بر این مسئله دلالت کند.

۴. شکل و قالب بیان وقایع تاریخی در قرآن

الف. توجه به نکات اخلاقی

قرآن در بیان وقایع تاریخی، به ویژگی‌های برجسته اخلاقی شخصیت‌ها توجه می‌کند و درباره نوع جنسیت یا سن و سال بحث نمی‌کند؛ برای مثال در آیه‌ای چنین آمده است: «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُمْ بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَ زِدْنَاهُمْ هُدًى: ما قصه آنان را بر تو به‌درستی حکایت خواهیم کرد. آنها جوانمردانی بودند که به خدای خود ایمان آوردند و ما بر مقام (ایمان و) هدایتشان بیفزودیم» (کهف، ۱۳)؛ یا درباره یوسف پیامبر (یوسف، ۲۴) چنین آمده است: «إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ: او از بندگان مخلص ما بود».

دینوری در برخی گزارش‌های خود، به ویژگی‌های اخلاقی شخصیت‌های تاریخی توجه خاصی نشان داده است؛ برای مثال ابوحنیفه درباره ساسان، جد سلسله ساسانیان، چنین نوشته است: «وَ كَانَ سَاسَانُ بْنُ يَهْمَنٍ يَوْمئِذٍ رَجُلًا ذَا رِوَاءٍ وَ عَقْلٍ وَ

أدب و فضل: ... ساسان پسر بهمن مردی بود خردمند و ادیب و بافضیلت» (دینوری، ۱۳۷۳: ۲۷). درباره انوشیروان چنین گفته است: «وَلَمْ يَكُنْ فِی مَلُوكِ الْعَجَمِ مَلِكٌ كَانَ أَجْمَعُ لِفُنُونِ الْأَدَبِ وَالْحِكْمِ: ... کسی از شاهان ایران نبود به غیر او که جمیع فنون بداند در ادب و حکمت» (دینوری، ۱۳۷۳: ۷۲).

یعقوبی در مقایسه با ابوحنیفه، به مراتب بیشتر به ویژگی‌های اخلاقی شخصیت‌های تاریخی اشاره کرده است؛ برای مثال نوشته است که بهران گور ساسانی با مردم با عدالت رفتار کرد و در آبادکردن کشور تلاش کرد (یعقوبی، بی تا: ۱/۱۶۳). درباره قباد ساسانی هم نوشته است شهرها ساخت و در آبادانی کشور تلاش کرد (یعقوبی، بی تا: ۱/۱۶۴). درباره انوشیروان نیز به صراحت نوشته است مردی بود دادگر و جوانمرد (یعقوبی، بی تا: ۱/۱۶۵).

ب. تاریخ در تاریخ

یکی دیگر از ویژگی‌های بیشتر داستان‌های تاریخی قرآن این است که گاهی داستانی شروع می‌شود؛ ولی در اواسط آیات، داستان دیگری بیان می‌شود و سپس، ادامه ماجرای پیشین دنبال می‌شود؛ برای مثال به سوره قصص آیه ۴۶ تا ۴۷ اشاره می‌کنیم که داستان زندگی موسی پیامبر شرح داده شده است؛ اما از آیه ۴۷ تا ۷۵ مباحثی درباره انحراف گروهی از مردم از مسیر حق بازگو شده و سپس از آیه ۷۶، ماجراهای زندگی موسی پیامبر از سر گرفته شده است. این ویژگی را در تاریخ‌نگاری ابوحنیفه دینوری به خوبی مشاهده می‌کنیم. به عبارتی دیگر، یکی از روش‌های ابوحنیفه در نقل گزارش‌های تاریخی این بوده که گاه در ذکر تاریخ شخصیت‌های سرزمین ایران، درباره حوادث رخ داده در سایر سرزمین‌ها، همچون یمن، نیز سخن گفته است؛ سپس به حوادث دوران زندگی شخصیت‌های تاریخ ایران برگشته و

ماجرا را دنبال کرده است؛ برای مثال در این نمونه، در بخش مربوط به سلسله ساسانیان، حوادث ایام سلطنت یزگرد اول را شروع کرده است؛ اما در میانه کار، به تاریخ یمن توجه کرده و حوادثی همچون کشته شدن عمرو بن تبع و حاکمیت ربیع بن نصر را بیان کرده است. در ادامه، به دوران زندگی یزگرد برگشته و ماجرای قتل او و به قدرت رسیدن بهرام گور را شرح داده است. یعقوبی در تاریخ‌نگاری خود چنین روشی ندارد. به عبارتی، او وقتی درباره حکومتی یا سرزمینی شروع به صحبت کرده، به طور کامل از ابتدا تا انتهای آن را ذکر کرده و سپس، سراغ حکومت یا تاریخ سرزمین دیگری رفته است.

ج. مقدمه چینی

گاهی قرآن برای آغازکردن داستانی تاریخی مقدمه چینی می‌کند. به این صورت که در ابتدا، از قضیه‌ای که قرار است در ادامه آیات به صورت مفصل بیان کند، چارچوبی کلی ارائه می‌کند؛ برای مثال در سوره آل عمران آیه ۱۰۳، رفتن حضرت موسی نزد فرعون برای هدایت او و مقاومت فرعون در پذیرش دلایل ایشان را بیان می‌کند و سپس در آیات بعدی، جزئیات بیشتری از این ماجرا را ذکر می‌کند.

این نوع مقدمه‌چینی را در گزارش‌های اخبارالطوال نیز می‌بینیم؛ برای مثال در ابتدای بخش سلطنت بهرام گور، ابوحنیفه نوشته است که او خوش‌گذرانی را بر کارهای دیگر مقدم داشت و این مسئله موجب شد از یک سو رعیت او را سرزنش کند و از سوی دیگر، دشمنان در خاک کشور طمع کنند. پس از این مقدمه، در ادامه وارد جزئیات بیشتر شده است (دینوری، ۱۳۷۳: ۵۶).

در بیان حوادث زمان خلافت علی بن ابی‌طالب، ابوحنیفه نوشته است که به دستور خلیفه، حکومت شام به سهل بن حنیف سپرده شد؛ ولی معاویه او را

برگرداند و خلیفه متوجه شد معاویه با او مخالفت خواهد کرد. ابوحنیفه سپس وارد جزئیات شده و مخالفت‌های معاویه با علی بن ابی‌طالب را مفصل شرح داده است. در تاریخ‌نگاری یعقوبی این روش را مشاهده نمی‌کنیم.

۵. علت‌های انحطاط تمدن‌ها

قرآن کریم در ذکر تاریخ اقوام و ملت‌های گذشته، به زیبایی به علت‌های سقوط و نابودی آنها اشاره کرده است که در ادامه، برخی از آنها را برای مثال ذکر می‌کنیم:

الف. ظلم و ستم

در ضعف و سقوط تمدن‌ها و سلسله‌ها و خاندان‌ها، ظلم و ستم بیش از حد و خارج از تحمل سردمداران و طبقه حاکمه یکی از عوامل کلیدی است. چنانکه در جمله معروفی نقل شده است: «الملك یقی مع الکفر و لایقی مع الظلم: حکومت کافر باقی می‌ماند؛ اما حکومت ظالم نه». در آیات قرآن به این حقیقت به خوبی اشاره شده است؛ برای مثال: «قُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ: قطع شد ریشه ستمگران و ستایش خدای را که پروردگان جهانیان است» (انعام، ۴۵). «وَ كَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ وَ هِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ: این‌گونه است سخت‌گیری خداوند هرگاه بخواهد دیار ستمکاران را ویران کند؛ پس بدانید که انتقام خدا بسیار دردناک است» (هود، ۱۰۲). «وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ: و کسانی که ظلم کردند به زودی خواهند دید که چگونه بر خواهند گشت» (شعراء، ۲۲۷).

ابوحنیفه یکی از عوامل سقوط تمدن‌ها را ستمگری حاکمانشان دانسته است؛ برای مثال این قضیه را در گزارش‌های او درباره سقوط قوم عاد

به خوبی مشاهده می‌کنیم (دینوری، ۱۳۷۳: ۵). اما یعقوبی به مراتب بیشتر از ابوحنیفه از قرآن تأثیر گرفته است. او در ذکر حوادث ایام فرمانروایان، بارها و بارها به ظلم و ستم برخی از آنها اشاره کرده است؛ مانند اشاره به ستم اردشیر دوم ساسانی: «فساءت سیرته و قتل الأشراف و العظماء منهم، فخلع بعد أن ملک أربع سنين» (یعقوبی، بی تا: ۱/۱۶۲)؛ همچنین ظلم یزگرد اول ساسانی: «یزدج ردبن سابور و کان فظا، غلیظا، مستطیلا، سیئ السیره، قلیل الخیر، کثیر الشر، فسامهم سوء العذاب» (یعقوبی، بی تا: ۱/۱۶۲). یا ستم شهربراز، یکی از بزرگان کشور که بر پایتخت یورش برد و تعداد بسیاری از مردم را به قتل رساند و حکومت را به دست گرفت؛ اما در نهایت دستگیر شد و کشته شد (یعقوبی، بی تا: ۱/۱۷۲).

ب. خشونت

«وَ إِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ: چون دست گشایید خشونت ورزید» (شعراء، ۱۳۰). دینوری با تأثیر گرفتن از قرآن، برخی مواقع یکی از علت‌های انحطاط و سقوط حکومت‌ها را خشونت بیش از حد حاکمان دانسته است؛ برای مثال نوشته است: «آنگاه پوران، دختر خسرو را به پادشاهی برگزیدند و این بدان سبب بود که شیرویه هیچ‌یک از برادران خود، غیر از جوان شیر را که کودک بود، زنده نگذاشته بود و در این هنگام، شهریاری ایرانیان به سستی گرایید و کارشان به ناتوانی کشید» (دینوری، ۱۳۷۳: ۱۱۱).

اما یعقوبی در مقایسه با ابوحنیفه، از قرآن تأثیر بیشتری گرفته است و در نمونه‌های چشمگیری، به بحث خشونت و تأثیر آن در ضعف و سقوط حکومت‌ها اشاره کرده است؛ مانند دستور معاویه به کشتن حجر بن عدی (یعقوبی، بی تا: ۲/۲۳۰ تا ۲۳۲)، کشتن شیعیان علی به دستور زیاد (یعقوبی، بی تا: ۲/۲۳۵) و قتل عام هفت‌هزار نفر از کسانی که به

عوامل محرک در تغییر و تحول حوادث تاریخی
 قرآن کریم بحث عوامل محرک در تغییر حوادث تاریخی را با محوریت انسان مطرح می‌کند که به صورت کلی، به دو بخش فرد و جماعت تقسیم می‌شود؛ یعنی تأثیرگذاری عنصر فرد و تأثیرگذاری جامعه بر حوادث تاریخ. این زاویه دید را در گزارش‌های اخبار الطوال دینوری نیز مشاهده می‌کنیم؛ اما پیش از ورود به بحث اصلی، ذکر نکته‌ای لازم است. از برخی آیات قرآن پی می‌بریم که آدمی صاحب قدرت اراده است؛ برای مثال: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا... ما راه را به او نشان دادیم حال خواهد شکر کند یا کفر ورزد» (انسان، ۳) و همین‌طور «وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَن شَاءَ فَلْيُكْفُرْ... بگو حق همان است که از جانب پروردگار شما آمد، حال هرکس می‌خواهد ایمان بیاورد و هرکس می‌خواهد بدان کافر شود» (کهف، ۲۹).

در سوره زخرف آیه ۲۰، خداوند به صراحت از دیدگاه جبرگرایانه عده‌ای انتقاد می‌کند: «وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاَهُمْ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ... و گویند اگر خدا می‌خواست ما آنها را نمی‌پرستیدیم. گفتار آنها از روی علم نیست و به وهم و پندار باطل خویش می‌گویند». بنابراین از دید قرآن، اصل اینکه انسان صاحب قدرت اراده است، امری مسلم است.

الف. فرد

برخی از آیات قرآن حول محور تأثیرگذاری افرادی مشخص بر روند حوادث تاریخی است؛ البته برخی از شخصیت‌های مطرح‌شده در قرآن در محور حق و عده‌ای در سوی باطل قرار داشته و هر گروه اثرهای مثبت و منفی بر جای گذاشته‌اند. در ادامه برای هر گروه مثال‌هایی آمده است:

۱. انبیاء: «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَ لَمْ

مختار خیانت کردند و مصعب بن زبیر ابتدا به آنها امان نامه داده بود؛ ولی در نهایت عهدشکنی کرد و همگی را قتل عام کرد.

ج. فساد اخلاقی

یکی دیگر از عوامل کلیدی و محوری در ضعف درونی و در نهایت، سقوط حاکمیت‌ها و تمدن‌ها عبور از مرزهای اخلاقیات همگانی جامعه و هنجارهای پذیرفته‌شده مردم است. قرآن کریم بارها به این حقیقت اشاره کرده است: «و لوطا إذ قال لقومه أتأتون الفاحشه ما سبقکم بها من أحد من العالمین: و لوط را به قوم خود گفت: آیا عمل زشتی که پیش از شما هیچ‌کس بدان مبادرت نکرده به جا می‌آوری» (اعراف، ۸۰). «أئنکم لتأتون الرجال و تقطعون السبیل و تأتون فی نادیکم المنکر فما کان ج و اب قومہ إلا أن قالوا ائننا بعذاب الله إن كنت من الصادقین: شما به سراغ مردها می‌روید و راه (طبیعی زناشویی) را قطع می‌کنید و در مجالس خود اعمال ناپسند انجام می‌دهید؟ پس قومش پاسخی ندادند جز اینکه گفتند: اگر تو از راست‌گویانی، عذاب خدا را برای ما بیاور» (عنکبوت، ۲۹).

دینوری به فساد اخلاقی آخرین خلفای اموی، از جمله ولید بن یزید، اشاره کرده است (دینوری، ۱۳۷۳: ۲۴۹). یعقوبی در مقایسه با ابوحنیفه، از قرآن تأثیر بیشتری پذیرفته و بارها به فساد اخلاقی شخصیت‌های تاریخی اشاره کرده است؛ برای مثال بهرام اول ساسانی «لک بهرام بن هرمز و کان مشغوفاً بالعبید و الملاهی» (یعقوبی، بی‌تا، ۱/۱۶۱) و بهرام دوم ساسانی «و کان بهرام رجلاً مؤثراً للهو، متشاغلاً عن الرعیة» (یعقوبی، بی‌تا: ۱/۱۶۳).

همچنین یعقوبی به فساد اخلاقی لخیعه، از حاکمان یمن، اشاره کرده و در نهایت، کشته‌شدن او را بیان کرده است (یعقوبی، بی‌تا: ۱۹۹/۲).

يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ...: همانا ابراهیم امتی بود مطیع و یکتاپرست و هرگز به خدای یکتا شرک نیاورد» (نحل، ۱۲۰).

۲. پادشاهان: «قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَّبُوا لِكَيْ يَفْعَلُوا...: پادشاهان چون به دیاری حمله آرند آن کشور را ویران سازند و عزیزترین اشخاص مملکت را ذلیل‌ترین افراد گیرند و رسم و سیاستشان بر این کار خواهد بود» (نمل، ۳۵).

در اخبار الطوال ابوحنیفه دینوری، نقش افراد را در روند حوادث تاریخی، در گزارش‌های او حول محور زندگی اسکندر، از کودکی تا فتوحات او، و همچنین سیره شاهان ایران به خوبی مشاهده می‌کنیم؛ برای مثال در تاج‌گذاری شاهان ساسانی، همچون هرمزد چهارم و خسرو پرویز، ابوحنیفه متنی از نخستین سخنرانی آنها ارائه کرده است که کیفیت سیاست آینده شاه را به نمایش می‌گذارد.

در گزارش‌های یعقوبی نیز گاهی برخی افراد به تنهایی، در روند حوادث اثرگذارند؛ برای مثال، یعقوبی به مخالفت‌های شدید ابوذر با سیاست‌های خلیفه سوم اشاره کرده و نوشته است: اقدامات ابوذر به حدی گسترش یافت که عثمان مجبور شد او را به شام تبعید کند؛ اما ابوذر همچنان به موضع‌گیری‌های خود ادامه داد؛ به طوری که معاویه خطاب به عثمان نوشت با تبعید ابوذر به شام، این ناحیه را از بین برده است. عثمان نیز مجبور شد ابوذر را بازگرداند و این بار او را به محلی دور از دسترس مردم تبعید کند (یعقوبی، بی‌تا: ۱۷۰/۲ تا ۱۷۲).

همچنین یعقوبی به یکسری اقدامات معاویه اشاره کرده است که به قول او، نخستین بار بود این اعمال در اسلام اتفاق می‌افتاد. اعمالی از قبیل استخدام کردن منشیان نصرانی، بر تخت نشستن، تأسیس کردن دیوان

خاتم، مجبور کردن مردم به بی‌حقوق کارکردن و مصادره کردن اموال افراد.

ب. جامعه

در قرآن، اصطلاحاتی که به معنای جامعه است، فراوان استفاده شده است. اصطلاحاتی مثل قوم (حجرات، ۱۱، بقره، ۱۱۸، هود، ۸۹) و قریه (یوسف، ۸۲، نحل، ۱۱۲، محمد، ۱۳) قرن (مریم، ۷۴، نسا، ۱۷). در باب تأثیرگذاری اجتماع بر حوادث تاریخی نیز آیات متعددی وجود دارد که برای مثال به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

«الْمُ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ تَجْرِيًا مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ: آیا ندیدند پیش از ایشان چه بسیار گروهی را هلاک کردیم و حال آنکه در زمین به آنها قدرت و تمکینی داده بودیم که شما را نداده‌ایم؟ و از آسمان بر آنها پیوسته باران فرستادیم و نهرها در زمین جاری کردیم؛ پس چون نافرمانی کردند، آنها را هلاک کردیم و پس از آنها گروهی دیگر پدید آوردیم» (انعام، ۶).

«ذَلِكَ بَأْنِ اللَّهِ لِمَ يَكُ مَغِيرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ: این از آن نظر است که خدا بر آن نیست نعمتی را که به قومی عطا کرد، تغییر دهد تا وقتی که آن قوم حال خود را تغییر دهند و خدا شنوا و داناست» (لنفال، ۵۳).

«إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ: خدا حال هیچ قومی را دگرگون نخواهد کرد تا زمانی که خود آن قوم حالشان را تغییر دهند» (رعد، ۱۱).

در گزارش‌های اخبار الطوال نیز، در برخی مواقع، توجه ابوحنیفه را به اجتماع و تأثیر آن را بر روند حوادث به خوبی مشاهده می‌کنیم؛ برای مثال در بخش مربوط به ایام حوادث سلطنت شاپور دوم نوشته

ابوحنیفه دینوری، صاحب کتاب اخبارالطوال، و یعقوبی، صاحب تاریخ یعقوبی، که از قدیمی‌ترین متون تاریخی اسلامی محسوب می‌شوند، از روش‌شناسی تاریخی قرآن اثرهای چشمگیری پذیرفته‌اند؛ البته با بررسی تطبیقی این دو اثر، در میزان تأثیرپذیری آن دو نیز تفاوت‌هایی مشاهده می‌کنیم.

ابوحنیفه دینوری در قواعد صوری علم تاریخ، نمونه‌هایی همچون ابزارهای ضروری برای پژوهش تاریخی و برخی چارچوب‌های بیان وقایع تاریخی، مثل قاعده تاریخ در تاریخ و مقدمه‌چینی، در مقایسه با یعقوبی، از قرآن اثرهای بیشتری دریافت کرده است؛ به گونه‌ای که در گزارش‌های تاریخی او، به‌خوبی مصادیق نمونه‌های ذکرشده را مشاهده می‌کنیم.

اما تاریخ یعقوبی بیشتر از فلسفه تاریخ در نگاه قرآن تأثیر پذیرفته است. او در نمونه‌هایی مانند اصطلاحاتی که در قرآن برای اشاره به تاریخ به کار برده شده همچون قصص و نباء، اهداف توجه به تاریخ، علت‌های انحطاط تمدن‌ها مانند عامل خشونت و فساد اخلاقی و نیز بحث تأثیرگذاری فرد و جامعه در فرآیند حوادث، در مقایسه با ابوحنیفه، از قرآن تأثیر بیشتری گرفته است.

کتابنامه

۱. قرآن کریم، بی‌تا، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، تهران: جاویدان.
۲. آئینه‌وند، صادق، (۱۳۸۷)، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۳. اشپولر، برتولد، (۱۳۷۷)، ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، ج ۱، تهران: علمی فرهنگی.
۴. ابن عماد، حنبلی، عبدالحی بن احمد، (۱۴۰۶)،

است یک‌بار امپراتور روم تا نزدیک تیسفون، پایتخت ساسانیان، رسید؛ ولی مردم گرد شاپور جمع شدند و به او کمک کردند تا رومیان را شکست دهد (دینوری، ۱۳۷۳: ۵۰).

همچنین در متنی که ابوحنیفه از نخستین سخنرانی شاهان ساسانی، پس از جلوس بر تخت نقل کرده است، شاه ایران بارها و بارها از اصطلاح مردم استفاده کرده است (دینوری، ۱۳۷۳: ۷۵ و ۷۶). در بخش تاریخ اسلام نیز، ابوحنیفه در باب مسائلی همچون فتوحات اعراب و جمع‌آوری لشکر و همچنین انتخاب خلیفه جدید، بارها و بارها از اصطلاح الناس (مردم) استفاده کرده است (دینوری، ۱۳۷۳: ۱۱۴/۲، ۱۲۱، ۱۴۰).

یعقوبی نیز در بخش مربوط به تاریخ اسلام، در مسائلی همچون فتوحات، پایه‌گذاری خلافت عباسی، دعوت مبلغان عباسی و جریان بیعت‌گیری برای ولیعهد جدید، بارها اصطلاح الناس را به کار برده است (یعقوبی، بی‌تا: ۱۳۳/۲، ۱۴۷، ۳۵۶، ۴۱۵). نمونه‌هایی که او در آنها به مردم اشاره کرده است، بیشتر نشان دهنده تأثیرگذاری سیاسی جماعت در حوادث ایام است.

نتیجه

قرآن در زمینه دانش تاریخ، چه به لحاظ فلسفه تاریخ و مباحثی مانند غایت‌شناسی و چه از نظر قواعد صوری علم تاریخ و موضوعاتی همچون روش تفحص در تاریخ مانند دیدن و شنیدن و ابزارهای پژوهش مانند سیر و گردش روی زمین و عوامل محرک در تغییرات حوادث تاریخی، یعنی فرد و اجتماع، طرحی جامع و دقیق ارائه کرده است. این طرح به درجات مختلف، بر نوع اندیشه و تاریخ‌نگاری مورخان مسلمان تأثیر بسیار گذاشته است.

در چارچوب پژوهش حاضر مشخص شد

- شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، پژوهش محمود ارناووط، لبنان: دار ابن کثیر.
۵. ابن فقیه، احمد بن محمد، (۱۴۱۶)، البلدان، پژوهش یوسف الهادی، بیروت: عالم الکتاب.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی، (۱۴۱۴)، لسان العرب، ج ۲، بیروت: دار صادر.
۷. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۸۱)، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.
۸. تهرانی، شیخ آقابزرگ، (۱۴۰۳ - ۱۹۸۳)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۱، بیروت: دار صادر.
۹. ثعالبی، عبدالملک بن محمد، (۱۹۸۳م)، یتیمه الدهر فی محاسن اهل المصر، با تحقیق مفید محمد قمحیه، بیروت: دار کتب علمیه.
۱۰. جعفریان، رسول، (۱۳۹۳)، منابع تاریخ اسلام، تهران: علم.
۱۱. حاجی خلیفه، مصطفی، (بی تا)، کشف الظنون، مقدمه للعلامه الحجّه آیه الله العظمی السید شهاب الدین النجفی المرعشی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۲. حموی، یاقوت بن عبدالله، (۱۹۹۳)، معجم الادباء ارشاد الاریب الی معرفه الادیب با تحقیق احسان عباس، ج ۱، بی جا: دار المغرب اسلامی.
۱۳. دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۷۳)، اخبار الطوال، قم: منشورات الشریف الرضی.
۱۴. راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد، (۱۴۱۲)، المفردات فی غریب القرآن، المحقق صفوان عدنان الداودی، دمشق: دار القلم، الدار الشامیه.
۱۵. روزنتال، فرانتس، (۱۳۶۵)، تاریخ تاریخ نگاری در اسلام، اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی
۱۶. زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۳)، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران: امیرکبیر.
۱۷. سجادی، سیدصادق، (۱۳۷۵)، تاریخ نگاری در اسلام، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۱۸. طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵)، تاریخ الرسل الملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
۱۹. کراچکوفسکی، ایگناتیوویلیانوویچ، (۱۳۸۴)، تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، مترجم ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.. مسعودی، علی بن الحسین، (۱۳۷۴)، مروج الذهب، مترجم ابوالقاسم پاینده، ج ۱، تهران: علمی فرهنگی.
۲۰. نجاشی ابوالعباس احمد بن علی، (۱۴۱۶)، رجال النجاشی، تحقیق موسی الشبیری الزنجانی، قم: جماع المدرسین فی الحوزه العلمیه.
۲۱. یعقوبی، احمد بن اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح، (۱۴۲۲)، البلدان، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۲. -----، (بی تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار الصادر.